

Kazys Ambrasas

TEORINĖS VERTIMO PROBLEMOS

Kaip visose mokslo šakose, taip ir kalbotyroje, terminais įprasta laikyti tokius specialius žodžius, kuriais tiksliai išreiškiamos ir įvardijamos kokios nors srities sąvokos ir reiškiniai. Tačiau vertimo teorija kūrėsi empiriškai, originalo ir vertimo kalbos atkarpų gretinimo analizės pagrindu. Teoriniai principai dažniausiai būdavo skolinami iš leksikografijos, gramatikos, stilistikos, literatūros ir kitų mokslų. Savaime aišku, kad vertimo tyrinėtojai savo darbuose buvo ir šiandien yra priversti vartoti įvairių terminų, pasiskolintų iš minėtų mokslų terminologijos ir neretai turinčių kitokius reikšmės atspalvius, negu vertimo teorijoje¹.

Dažnai lietuvių kritiniuose ir teoriniuose vertimo straipsniuose keli užsienio kalboje vartojami terminai vadinami vienu žodžiu, o kartais daugelio terminų visiškai nėra. Sakysim, vokiečių ir anglų kalbomis vertimo procesas ir vertimo rezultatas nusakomas dviem atskirais žodžiais: *das Übersetzen, the translating* ir *die Übersetzung, the translation*. Tuo tarpu lietuvių kalba tiek vertimo procesas, tiek rezultatas vadinamas vienu žodžiu — *vertimas*. Anglų k. — *source language, target language*, prancūzų k. — *langue de départ, langue d'arrivée*, vokiečių k. — *Ausgangssprache, Zielsprache*, rusų k. — *исходный язык, переводящий язык*², o lietuvių kalboje dar visai nėra specialaus nusistovėjusio termino³. Be to, pasitaiko keli tos pačios reikšmės terminai, padaryti, kartais nesilaikant gimtosios kalbos žodžių darybos principų, pavyzdžiui: *originalo pa-*

¹ Зг. А. В. Исаченко. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким, I, Братислава, 1954, р. 6—9.

² Plg. F. Güttinger. Zielsprache, Theorie und Technik des Übersetzens, Zürich, 1963; И. И. Ревзин, В. Ю. Розенцвейг. Основы общего и машинного перевода, М., 1964, р. 20—23.

³ Pranešimo autorius siūlo tokius lietuviškus terminus: *originalo ir vertimo kalba*.

dirbiniai ir atitikimas¹, vertiminės naujovės ir vertimizmai². Kartais net tame pačiame straipsnyje vienai sąvokai pavadinti vartojami dvejopi terminai, sakysim, *pakaitas* ir *atitikis*³. Tokia terminų įvairovė nepadeda nei vertimo teorijai, nei praktikai. Todėl čia stengiamasi bent kai kuriuos, palyginti dar neplačiai vartojamus ar kitokia prasme plačiau pasitaikančius terminus apibrėžti, nustatyti jų ribas, paanalizuoti vieno kito mokslininko požiūrį į nagrinėjamus dalykus.

Vertimo vienetas. Kiekviena kalbotyros šaka turi savo tyrinėjimo vienetą: fonetika — fonemą, sintaksė — sintagmą, semantika — sememą ir t. t. Turi tokį vienetą ir vertimo teorija. Jis vadinamas *vertimo vienetu*⁴. Daugelis minėtų ir nemintų kalbos mokslo šakų daugmaž jau susitarę, ką laikyti savo tyrinėjimų išeičiai tašku, o vertimo teoretikai laikosi įvairių nuomonių. Pavyzdžiui, I. Revžinas ir V. Rozencveigas, turėdami omenyje mašininį vertimą, vertimo vienetu laiko minimalią originalo kalbos atkarpą ir net morfemą⁵. Užsibrėžusi tą patį tikslą, panašiai šį klausimą sprendžia ir T. Nikolajeva⁶. Prancūzų mokslininkai Ž. Vinjė ir Ž. Darbelnė nelinkę žodžio laikyti vertimo vienetu. Jie skiria vadinamuosius prasmės vienetus (*unités de pensée*)⁷. Tačiau iš tikrųjų tie prasmės vienetai tampa dar vieną frazeologinių vienetų klasifikacijos problema. Vokiečių vertimo teoretikas O. Kadė vertimo vienetu lai-

¹ L. Ozerovas. Aistringa profesija,—„Literatūra ir menas“, 1960.X.8.

² G. Kanovičius. Poetas ir jo vertėjas,—„Pergalė“, 1957, Nr. 11, p. 122.

³ E. Malcas. Lietuvių grožinės prozos vertimo klausimais,—„Literatūra ir menas“, 1955.XI.12. Plg. *atitikmuo*: J. Pikčilingis. Leksinė ir gramatinė sinonimika, K., 1969, p. 85 ir kt.

⁴ Plg. anglų k. *unit of translation*, rusų k. *единица перевода*: J. C. Catford. A. Linguistic Theory of Translation, London, 1965; Л. Бархударов. Уровни языковой иерархии и перевод (на материале перевода с английского языка на русский), — «Тетради переводчика», Уч. зап., № 6, М., 1969, p. 3—12.

⁵ Зг. И. И. Ревзин, В. Ю. Розенцвейг, мин. веик., p. 112—118.

⁶ Plg. Т. М. Николаева. Алгоритм независимого грамматического анализа русских текстов,—«Доклады на конференции по обработке информации, машинному переводу и автоматическому чтению текста», М., 1961.

⁷ Plačiau žr. J. P. Vinay, J. Darbelnet. Stylistique comparée du français et de l'anglais, Méthode de traduction, Paris, 1958, p. 36—38. Plg. rusų k. — *единица смысла*.

ko mažiausią originalo kalbos teksto segmentą¹, kuris gali būti pakeistas potencialiu ekvivalentišku vertimo kalbos atitikmeniu, jei išlaikomas invariantiškumas turinio atžvilgiu. Toks dinamiškas vertimo vieneto apibrėžimas leidžia kūrybiškai spęsti ne tik teorinius, bet ir praktinius vertimo klausimus. Būtent, kuo originalo ir vertimo kalbos tipologiškai ir struktūriškai yra artimesnės, tuo mažesni esti ir vertimo vienetai².

L. Barchudarovas pagal šiuolaikinio kalbotyros mokslo priimtą kalbos lygių hierarchiją ir atsižvelgdamas, kokio originalo kalbos lygio yra vertimo vienetas, įžiūri šešis vertimo lygius: fonemos lygio vertimas (phoneme level), morfemos lygio vertimas (morpheme level), žodžio lygio vertimas (word level), žodžių junginio lygio vertimas (phrase level), sakinio lygio vertimas (sentence level), teksto lygio vertimas (text level)³. Panašiai, kaip anglų vertimo teoretikas Dž. Ketfordas⁴, L. Barchudarovas taip apibrėžia vertimo vienetą: vertimo vienetas yra toks kalbos vienetas, kuriam vertimo kalboje turi būti rastas atitikmuo, bet šio vieneto sudėtinės dalys atskirai neperteikiamos vertimo kalbos priemonėmis⁵.

A. Silnikovas pagal prasminį teksto skaidymą į elementariausius vienetus vertimo vienetu siūlo laikyti žodį (paprastą ir sudėtinį), žodžių junginį, sakinį arba teksto atkarpą (pastrai-pą)⁶.

Kiek plačiau vertimo vienetą supranta G. Vengrenovskaja. Jos vertimo vieneto sąvoka — dvilypio charakterio. Atsižvelgdama į struktūrinį kalbos sistemos pobūdį ir iš dalies į literatūrinio kūrinio kompozicijos visumą, ji skiria tris vertimo lygius.

Zemiausio lygio vertimo vienetą, apsiribojantį sakinio rėmais,

¹ Kai kurie autoriai teksto skaidymą vadina segmentacija. Plg. prancūzų k. *découpage*, rusų k. *сегментация*. Зг. J. P. Vinay, J. Darbelnet, min. veik., p. 160—163; A. Malblanc. Stylistique comparée du français et de l'allemand, Paris, 1961, p. 23; Ю. И. Коваленко. Новое в теории перевода в ГДР,—„Fremdsprachen, Zeitschrift für Dolmetscher, Übersetzer und Sprachkundige“, Leipzig, 1969, N. 3, p. 197—202.

² O. Kadė. Zufall und Gesetzmäßigkeit in der Übersetzung, Leipzig, 1968.

³ Зг. Л. С. Бархударов. Структура простого предложения современного английского языка, М., 1966, p. 188—196; Л. Бархударов, мин. веик., p. 3—9.

⁴ J. C. Catford, min. veik., p. 1—20.

⁵ Зг. Л. Бархударов, мин. веик. p. 3—12.

⁶ Plg. А. Н. Сильников. Переводимость и транслируемость в свете современных лингвистических теорий,—«Ученые записки (1-ого МГПИИЯ им. М. Горька)», М., 1967, p. 338.

sudaro atskiri žodžiai, idiominiai posakiai, funkciškai ir semantiškai sujungti žodžių junginiai ir žodžių grupės.

Vidurinio lygio vertimo vienetas taip pat ribojasi sakiniu, bet struktūriniu semantiniu požiūriu skirstomas į kelis modelius: a) sakiny, susidedantis iš vieno prasminio ar vaizdinio branduolio; b) įvairių modalinių intonacijų prasme sujungti monologiniai ir dialoginiai junginiai; c) iš kelių prasminių ar vaizdinių branduolių susidedantys kompleksiniai junginiai.

Aukščiausio lygio vertimo vienetu laikomas visas literatūrinis kūrinys — „poetinis modelis“ — užbaigta prasminė ir meninė visuma. Šio lygio vertimo vieneto analizės objektas — nustatyti visų kokio nors kūrinio dalių sandaros principus, analizuoti jo sintaksinę manierą, stilistinę dominantę ir kt.¹

Taigi kaip buvo galima pastebėti, vertimo vienetu gali būti laikoma bet kokio lygio lingvistinio elemento dalis, visas lingvistinis elementas ar lingvistinių elementų junginys — nuo fonemos ligi ištisinio teksto ar net viso kūrinio. Būtina pažymėti, kad tame pačiame tekste vertimo lygis gali nuolat keistis — vertimo vienetu gali tapti čia vienas lingvistinis elementas, čia lingvistinių elementų junginys, taip pat sakiny ar tam tikra originalo kalbos atkarpa².

Savaime suprantama, kaip kiekvieną reiškinį, taip ir vertimą galima tyrinėti įvairiais požiūriais. Todėl visi tie vertimo vienetai tipai derėtų bet kokios vertimo kalbos atkarpos analizei. Tiksliai reikėtų pridurti, kad vieny vertimo vienetų, sakysim, fonemos ar morfemos lygio, tyrinėjimai būtų formalesni, schemiškesni, o kiti, pavyzdžiui, G. Vengrenovskajos siūlomi vertimo vienetų tipai — kalbotyros ir literatūros asimiliacijos produktai. Tiek pirmojo, tiek antrojo tipo vertimo vienetus mums vertėtų tik tuomet taikyti praktiškai nagrinėjant vertimus, kai pakankamai turėsime mokslų darbų, specialių studijų, parašytų pagal A. Silnikovo nurodytus vertimo vienetų tipus. Todėl, mūsų manymu, pirmiausia derėtų nagrinėti vertimus pagal žodžio, žodžių junginio, sakinio ar teksto atkarpos lygio vertimų vienetus, nes šitai pastaruoju metu reikalingiausia ir aktualiausia lietuvių vertimo teorijos ir praktikos reikalams.

Reikšminis efektas. Nors šis terminas yra palyginti neseniai atsiradęs, užuominų apie nagrinėjamąjį klausimą vertimo teo-

¹ Plg. Г. Ф. Венгреневская. Вопросы перевода французской художественной литературы на украинский язык, Автореферат канд. диссерт., Львов, 1966, p. 4—6.

² Plg. Л. Бархударов, *min. veik.*, p. 3—12.

retikai palikę nemaža. Štai jau XVIII a. J. Breitingeris, dėstydamas savo reikalavimus vertėjui, pabrėžia, kad vertimo kalbos sąvokos, mintys ir vaizdai turi atsispindėti tokia pat tvarka ir santykiu, tokiu pačiu stipriu įspūdžiu, tais pačiais liaudies vartojamais posakiais, kaip ir originalo kalboje, kad skaitytojui paliktų tokį patį įspūdį kaip originalas. Vertėjas niekad negali atitrūkti nuo originalo, nuo minčių prasmės ir jų įvairumo. Žodžiai gali būti pakeisti, bet turi turėti tą pačią prasmę¹. Panašias mintis, tik, žinoma, suformuluotas pagal laiko reikalavimus, dėsto ir dabartinis vokiečių vertimo teoretikas R. Klepferis². O štai kaip reikšminį efektą apibūdina tarybinis mokslininkas A. Silnikovas: „Visų trijų informacijos rūšių — ekstralingvistinės, lingvistinės ir emocinės ekspresinės — suma laikomas reikšminis efektas, emociu, pažintiniu ir kitokiu požiūriu veikiantis skaitytoją“³. Tačiau praktiškai nustatyti šiuos komponentus ir pačią sumą, jos dydį nėra paprasta. Juk matematinės informacijos teorijos metodais gali būti ištyrinėti tiksliai formalūs reiškiniai, tiksliau sakant, kalbos kodinės ypatybės: fonologiniai ir „raidiniai“ kalbos aspektai. Kitiems kalbos aspektams šie metodai menkai tinka⁴.

Vienas kitas tyrinėtojas teigia, kad šiuo metu jau esą galima tiksliai nustatyti informacijos kiekį, gaunamą iš bet kokio pranešimo ar bandymo⁵. Tačiau visi mėginimai, anot M. Byrvišo, eksplikuoti reikšmę informacija buvo nevaisingi⁶. Vis dėlto, nors dar ir neįmanoma tiksliais metodais apskaičiuoti visų trijų rūšių ir kitų informacijos rūšių, šis terminas reikalingas vertimo teorijoje, nes jis gana tiksliai ir apibendrinamas nusako emociu, pažintinio, estetinio ir kitokios rūšies vertimo kalbos teksto poveikį skaitytojui.

¹ Žr. J. J. Breitinger. Fortsetzung der critischen Dichtkunst, Zürich, 1770, p. 139—150.

² Plg. R. Klepfer. Die Theorie der literarischen Übersetzung, München, 1967, p. 39—56.

³ А. Н. Сильников. Передача информации и переводимость, — «Система и уровни языка», М., 1969, p. 221—222.

⁴ Apie tai žr. plačiau: Е. В. Падучева. Возможности изучения языка методами теории информации, кн.: О. С. Ахманова, И. А. Мельчук, Е. В. Падучева, Р. М. Фрумкина. О точных методах исследования языка (о так называемой „математической лингвистике“), М., 1961, p. 148—150.

⁵ Žr. В. А. Полушкин. К вопросу об определении информации, — «Язык и мышление», М., 1967, p. 266—270.

⁶ Žr. plačiau: M. Bierwisch. Poetik und Linguistik, — „Mathematik und Dichtung“, München, 1965, p. 49—65; Н. Г. Комлев. Компоненты содержательной структуры слова, М., 1969, p. 5—26.

Lingvistinis nuostolis ir perteklius. Pagrindinis kiekvieno vertimo tikslas — perteikti kuo daugiau originalo kalbos ekstralingvistinės, lingvistinės ir emocinės-ekspresinės informacijos. Kuo daugiau visų rūšių informacijos pasiseka išsaugoti vertimo kalboje, tuo esti geresnis vertimas, tuo didesnis būna reikšminis efektas. Savaime suprantama, informacijos kiekis ir rūšis priklauso nuo originalo kalbos žanro ir vertimo paskirties¹. Tačiau net ir tobuliausiai išverstoje vieno ar kito žanro vertimo kalbos atkarpoje gali pasitaikyti informacijos nuostolio ir pertekliaus. Šis nuostolis ar perteklius ypač padidėja tuomet, kai vertimo kalboje nėra ekvivalentų kai kuriems originalo kalbos lingvistiniams elementams ar lingvistinių elementų junginiams. Tuomet vieną ar kitą informacijos kiekį tenka išreikšti aprašomuoju būdu arba vartoti adekvačius pakaitalus². Pavyzdžiui, jei verčiama iš anglų kalbos į lietuvių, tai gana retai pasitaiko tokių originalo ir vertimo kalbos atkarpų:

1 2 3 4
Divide into four parts.

1 2 3 4
Padalykite į keturias dalis.

Abiejų atkarpų modeliai visiškai panašūs: V p S D — V p S D³. Toks pat ir lingvistinių elementų skaičius — po keturis. Netgi žodžių tvarka panaši — 1 2 3 4 : 1 2 3 4. Tokių pavyzdžių, kai sutampa lingvistinių elementų skaičius, atitinka modeliai ir žodžių tvarka, tipologiškai ir genetiškai artimesnėse su lietuvių (latvių, rusų, lenkų) kalbose gali dažniau pasitaikyti.

Paprastai vertimuose iš tipologiškai ir genetiškai tolimesnių kalbų, kaip antai: vokiečių, prancūzų, anglų, ispanų, italų ir kitų, dažniausiai pasitaiko tokių atvejų, kai išraiškos plano atžvilgiu atsiranda vienokio ar kitokio pobūdžio nuostolio ar pertekliaus elementų:

1 2 3 4 5 6 7
We shall be back in the evening.

1 2-4 5-7
Mes grįšime vakare. Bar. Kn., 35.

Originalo kalbos atkarpoje yra 7, o vertimo kalbos atkarpoje tiksliai 3 lingvistiniai elementai. Vadinasi, vertimo kalbos atkar-

¹ Žr. plačiau: F. Güttinger, min. veik., p. 63—71.

² Plg. B. Šop. В поисках утраченного смысла, — «Редактор и перевод», М., 1965, p. 57—60.

³ Sutrupinimų sąrašą žr. p. 14.

pa yra mažesnė 4 elementais. Dėl šios priežasties atitinkamai pasikeitę ir modeliai: vertimo kalbos atkarpoje išlikę tiksliai du tie patys lingvistiniai elementai — I D, o trečiasis yra transformuotas — V. Tačiau neretai pasitaiko, kad vertimo kalbos atkarpoje būna daugiau lingvistinių elementų, negu originalo kalbos atkarpoje.

Kaip parodė vertimų iš anglų kalbos į lietuvių tyrinėjimai, vertimo kalbos atkarpose pertekliaus elementų pasitaiko gana retai. Būdingesni yra nuostoliai. Kadangi tokių neatitikimų daugiausia gali būti lingvistinėje informacijoje, tai nuostolio elementai paprastai vadinami lingvistiniu nuostoliu, o pertekliaus elementai — lingvistiniu pertekliumi.

Lingvistinių nuostolio ir pertekliaus elementų gali atsirasti dėl įvairių priežasčių. Pirmiausia — dėl skirtingos originalo ir vertimo kalbos gramatinės sandaros. Kuo didesni originalo kalbos ir vertimo kalbos gramatinės sandaros skirtumai, tuo didesnis lingvistinis nuostolis ar perteklius¹. Tačiau šio nuostolio ar pertekliaus gali atsirasti ir dėl knygų leidėjų (vertėjų, redaktorių ir kitų asmenų, turinčių bent kiek įtakos verstinės knygos tekstui) kaltės: jie nesistengia arba nesugeba parinkti originalo kalbos atkarpai reikalingų atitikmenų, ekvivalentų vertimo kalboje, nesilaiko vertime bendrinės kalbos normų ir šitaip sumažina informaciją, susilpnina reikšminį efektą.

Su lingvistiniu nuostoliu ir pertekliumi artimai susijusi ir kita problema. Teorinėje vertimo literatūroje galima rasti įvairių nuomonių apie vertimo ilgumą ir trumpumą. Vieni teigia, kad originalo kalbos tekstas visados esantis daug trumpesnis negu vertimo kalbos tekstas². Kiti šį klausimą sprendžia kur kas liberaliau ir nedrįsta taip kategoriškai tvirtinti, kaip H. Belokas. Sakysim, F. Giutingeris mano, jog tokiais atvejais daug lemia tiek originalo, tiek vertimo kalbos pobūdis, vertėjo įgudimas ir rūpestingumas, verčiamojo žanro rūšis ir daugelis kitų priežas-

¹ Plačiau apie lingvistinio nuostolio ir pertekliaus elementus žr.: R. Jakobson. Linguistics and Communication Theory. Structure of Language and its Mathematical Aspects, — „Providence“, 1961, p. 245—247; В. П. Берков. Типы грамматической информации и избыточности, — «Материалы по математической лингвистике и машинному переводу», II, Л., 1963, p. 66—72; Н. Н. Леонтьева. Устранение некоторых видов избыточной информации в естественном языке, — «Машинный перевод и прикладная лингвистика», вып. 10, 1967, p. 93—98; Р. Г. Пиотровский. Информационные измерения языка, М., 1968, p. 57—62, 93—94.

² Plg. H. Belloc. On Translation, A Conversation with an Angel and other Essays, London, 1929, p. 35—45.

čių¹. Tačiau nustatyti vienos ar kitos originalo kalbos lingvisti-
nių elementų santykį su vertimo kalbos atitinkamais elementais,
išnagrinti tokius atvejus, kai reikšminis vertimo kalbos efek-
tas yra sumenkinamas, nuspręsti, ar lingvistinio nuostolio arba
pertekliaus elementai yra būtini ar nebūtini, tokios apimties
pranešime neįmanoma. Šie ir daugelis kitų dalykų tebelaukia
tyrinėtojų.

S u t r u m p i n i m a i

Bar. Kn. — V. B a r a v y k a s. Lietuvių—anglų pasikalbėjimų knygelė, V.,
1961.

D — daiktavardis

I — įvardis

P — prielinksnis

S — skaitvardis

V — veiksmažodis